

דעת רס"ג בעניין תלות הגאולה בתשובה*

הקדמה

במהלך עבודה יסודית שעשיתי בנושא תלות הגאולה בתשובה, ביקשתי לעמוד על דעותיהם של גדולי ישראל לאורך הדורות בנושא זה. תוך כדי כך גיליתי, להפתעתי, שישנו קטע בספר "אמונות ודעות" המצוטט בשתי ואריאציות שונות: בחלק מהספרים משתמע שרס"ג הוא תומך נלהב בטענה שהגאולה אינה תלויה בתשובה, ובחלק אחר מהספרים משתמע שרס"ג מסתייג בחריפות מהאפשרות של גאולה ללא תשובה. לפליאתי, לא מצאתי הד לקושי זה בספרות מחשבת ישראל בתקופתנו, אף שעסקה רבות בנושא תלות הגאולה בתשובה. כל כותב ציטט את הציטוט המתאים לו, תוך התעלמות מהתמודדות עם הגרסה האחרת. שוחחתי על כך עם הרב זלמן קורן שליט"א, ולו מגיעה התודה על עיקרם של גילויים אלו. תוך כדי עיון בנוסח הערבי של "אמונות ודעות" (המובא במהדורת הרב קאפח), הופתעתי לראות שההבדלים, במקורם הערבי, הם פעוטים. מכאן כבר קלה הייתה הדרך לפיתרון. אתכבד להגיש כאן את מסקנות עיון זה ועיונים מאוחרים יותר. כנספח הבאתי את תגובתו של הרב קאפח לטענות, וישפוט כל אדם מהי האמת בנושא זה.

במאמר זה לא אוכל להתייחס לבירור יסודי של שאלת תלות הגאולה בתשובה, ואני מניח שהקורא מכיר את השאלה ויסודותיה מתוך הדיון האקטואלי שנערך בספרות מחשבת ישראל. דברים כלליים יובאו רק אם הם הכרחיים להבנת הנושא.

מן המקורות התנאיים עולה שיש שלוש דעות יסודיות בשאלת תלות הגאולה בתשובה. המקור הברור לכך נמצא בתנחומא¹:

"רבי יהודה אומר: אם אין ישראל עושין תשובה אין נגאלין, שנאמר: 'בשובה ונחת תושעון'². רבי שמעון אומר: בין עושין תשובה ובין אין עושין תשובה, כיון שהגיע הקץ מיד נגאלין, שנאמר: 'אני ה' – בעתה אחישנה'³. רבי אלעזר אומר: אם אין עושין תשובה מעצמן, הקב"ה מעמיד עליהם מלך רע שגזירותיו קשות כהמן⁴ ומשתעבד בהן, ומתוך כך עושין תשובה, שנאמר: 'כי יבוא כנהר צר, רוח ה' נוססה בו...'⁵, באותה שעה – 'זבא לציון גואל'⁶."

* מאמר זה הוא חלק מתוך מאמר המקיף את כל נושא תלות הגאולה בתשובה. כל הנושא הזה הוא אקטואלי, אך בירור דעת רס"ג חשובה במיוחד, כדי לשרש טעויות מצויות בהבנת דעתו. באמצעות בירור דעת רס"ג יתבררו גם קוים כלליים, שעל פיהם יש לנתח את הנושא כולו.

1. תנחומא בחקתי ג; ועיין גם בילקוט המכירי ישעיהו נט יט, וכנראה גרסת תנחומא נכונה יותר.
2. ישעיהו ל טו.
3. ישעיהו ס כב.
4. "כהמן" היא הגרסה ברוב המקורות מלבד זהר, נשא, רעיא מהימנא קב עייא-עייב, שבו נכתב "פרעה".
5. ישעיהו נט יט-כ.

מלשון רבי שמעון משמע שהגאולה הנדונה במחלוקת זו היא הגאולה האחרונה, "הקץ", "בעתה"⁶. (בדעת רבי אלעזר יש להדגיש: כל צעד שאדם עושה מלווה בסיוע אלוקי, והחידוש במלך רע שגזירותיו קשות כהמן הוא בבחינת הכפייתיות שתצטרף לסיוע האלוקי). מכל מקום, יש שלוש דעות בנושא תלות הגאולה בתשובה. אף שכאמור לעיל מקור זה הוא ברור וחד משמעי, רוב גדולי ישראל והרס"ג בתוכם מתייחסים בעיקר לגמרא בסנהדרין.⁷ לכן לא נוכל שלא לברר לכל הפחות בצורה בסיסית את הגמרא שם:

"אמר רב: כלו כל הקיצין, ואין הדבר תלוי אלא בתשובה ומעשים טובים. ושמואל אמר: דיו לאבל שיעמוד באבלו. כתנאי, רבי אליעזר אומר: אם ישראל עושין תשובה – נגאלין, ואם לאו – אין נגאלין. אמר לו רבי יהושע: אם אין עושין תשובה אין נגאלין! אלא הקב"ה מעמיד להן מלך שגזירותיו קשות כהמן וישראל עושין תשובה, ומחזירן למוטב. תניא אידך: ר"א אומר: אם ישראל עושין תשובה נגאלין, שנאמר וכו'... אמר לו רבי יהושע: והלא כבר נאמר: 'ואשמע את האיש לבוש הבדים'... וישבע בחי העולם כי למועד מועדים וחצי, וככלות נפץ יד עם קודש תכלינה כל אלה"⁸ ושתק רבי אליעזר."

לא ניכנס לבירור כל המחלוקות הנ"ל. ניגע רק בשתי נקודות:

1. באמירת הגמ' "כתנאי" השוותה הגמ' בין המחלוקות, ומכאן שיש זהות בין דעת שמואל, ודעת רבי יהושע שבמחלוקת הראשונה והשנייה. אולם מתוך עיון בדברי הגמ' עולה, ששמואל ורבי יהושע שבמחלוקת השנייה סוברים כדעת רבי שמעון בתנחומא, היינו שישראל ייגאלו אף אם לא ישובו בתשובה כלל, ואילו רבי יהושע שבמחלוקת הראשונה סובר כדעת רבי אלעזר בתנחומא, שישראל ייגאלו בעקבות תשובה, אף שיתכן שזו תהיה כפויה ע"י מלך כהמן. קיבלנו אפוא סתירה בדברי ר' יהושע!

שתי דרכים מרכזיות לתירוץ הסתירה ולהבנת המחלוקת:⁹

א. יש לשנות בגרסת הגמ' ולהתאימה לדברי הירושלמי, כך שהמלים "הקב"ה מעמיד עליהם מלך וכו'" הן דברי רבי אליעזר. לפי דעה זו, רבי יהושע סובר שישראל ייגאלו אף אם לא ישובו בתשובה כלל. להלן נקרא לשיטה זו שיטת רש"י, משום שהוא המייצג הבולט שלה¹⁰.

ב. יש להסביר את דברי שמואל ורבי יהושע שבמחלוקת השנייה ע"פ דברי רבי יהושע שבמחלוקת הראשונה. לפי דעה זו, רבי יהושע סובר שישראל ייגאלו רק אם ישובו בתשובה, אף שיתכן שתשובה זו תהיה כפויה. להלן נקרא לשיטה זו שיטת המהרש"א.

2. "שתיק רבי אלעזר" משמעו לכל הפחות שגבר רבי יהושע על רבי אלעזר¹¹, ורבים מהמפרשים סוברים שאף הודה לדברי רבי יהושע¹², ובעיקר על רקע העובדה שאין הלכה

6. עיין סנהדרין צח ע"ב "אמר רבי אלכסנדר... זכו – אחישה, לא זכו – בעתה", וידועה הבחנה זו, ואכמ"ל.
7. דף צז ע"ב עד צח ע"א, ומובא כמעט במדויק בילקו"ש ירמיהו עד.
8. דניאל יב ז.
9. ועיין י' שביב, שמעתין 18, הגאולה והתשובה, עמ' 55-61, ושם הסבר נוסף.
10. וכך גם: אברבנאל, ישועות משיחו, חלק ראשון, דף יב; רבינו בחיי – מיה"ת, ויקרא כה מז; רבינו דוד בונפיל על הגמ' בסנהדרין; רמב"ן – מאמר הגאולה, שער ב, עמ' רעז (הוצ' מוסד הרב קוק); ועוד רבים.
11. רמב"ן, מאמר הגאולה, שער ב, עמ' רעז; מהר"ל, נצח ישראל פרק לא.
12. יד רמ"ה על הגמרא כאן; הגר"ש אלישיב, הקדמות ושערים, שער א פרק ט.

בשום מקום כרבי אליעזר, משום שהוא שמותי, ועל רקע הכלל שרבי אליעזר ורבי יהושע הלכה כרבי יהושע. ואין אף חולק **במפורש** הכותב שהלכה כרבי אליעזר¹³. דעת כל הראשונים כרבי יהושע, אולם כיוון שבשאלה מהי דעת ר' יהושע יש מחלוקת, הרי שמסקנתם נתונה גם היא למחלוקת. לשיטה אחת הגאולה אינה תלויה בתשובה; ולשיטה שנייה הגאולה תלויה בתשובה, אך התשובה תבוא אפילו ע"י מלך רע שגזירותיו קשות כהמן. בשלב זה יש בידינו ידע שדי בו להבנת דעת רס"ג.

דעת רס"ג

גרסת אבן תיבון

בספרו "אמונות ודעות" (תרגום אבן תיבון) מאמר שני פרק ב, כתב רס"ג: "אבל הדבר אשר נאמין, שהוא שם לשעבודנו שני זמנים – אחד מהם זמן התשובה והשני זמן הקץ, ואיזה מהם שיקדם תתחייב בו הגאולה, ואם תשלם תשובתינו אין מביטים אל הקץ, אבל יהיה כמו שאמר הכתוב בתורה: 'והיה כי יבואו עליך כל הדברים האלה הברכה והקללה... ושבתי עד ה' אלוֹקֶיךָ ושמעת בקולו... ושב ה' אלוֹקֶיךָ וגו'¹⁴, ושאר העשרה פסוקים. ואם תקצר תשובתינו – נעמוד עד השלמת הקץ, ויהיו קצתנו ענושים, וקצתנו מנוסים".

באפשרות השנייה אין מבואר שלב של תשובה, אפילו לא על ידי מלך כהמן, אך בפרק ה כתב רס"ג: "כבר ידענו שאם לא תשלם תשובתינו נעמוד עד השלמת הקץ, ואם ישלם הקץ קודם שנשוב לא יתכן שתהיה הישועה ואנחנו חוטאים, שהוא הגלנו מפני חטאינו וכאשר ארך גלותינו ולא שבנו ישיבנו קודם שנתקן!! יהיה זה בשוא. אבל קדמונינו ז"ל קבלו שתקראנה אותנו צרות רבות ורעות שנבחר בעבורם התשובה ונהיה ראויים להגאל, והוא מה שאמרו (סנהדרין צז ע"ב) 'אם ישראל עושין תשובה נגאלין, ואם לאו הקב"ה מעמיד עליהם מלך שגזירותיו קשות כהמן והם עושין תשובה ונגאלין". מדברי רס"ג עולה, שהוא מבין את דברי הגמ' בסנהדרין בשיטת מהרש"א, שאף רבי יהושע מסכים שישראל ייגאלו רק אם ישובו בתשובה¹⁵, אך סובר שייתכן שתשובה זו תהיה כפויה.

גרסת הרב קאפח

במהדורת הרב קאפח של "אמונות ודעות", פרק ה שם, תורגם: "וכאשר ישלם הקץ ולא נשוב אפשרי שתהיה הישועה ואנחנו חוטאים. וכיון שארך הזמן ולא שבנו יחזירנו בלי תשובה, ויהיה זה בהופעת הגואל". בהערותיו מביא הרב קאפח¹⁶ את נוסחת אבן תיבון וכותב: "וכל זה לדעתי נוסחת מהדורה קמא וכבר נמחק, והנכון שלפנינו".

13. מלבד כמה אחרונים בדעת הרמב"ם, אך אין זה מענייננו.

14. דברים ל א-ד.

15. לא מסתבר שציטוטו מהגמ' בסנהדרין הוא בדעת ר' אליעזר ע"פ שיטת רש"י, וכגירסת הירושלמי, כיוון שזה סותר את מסקנת הגמ' ששתיק ר' אליעזר.

16. הערות 69, 70.

ע"פ גרסה זו, ודברי הרב קאפח בעניין מהדורות "אמונות ודעות", כתבו רבי¹⁷, שרס"ג סובר שהגאולה אינה תלויה בתשובה כלל (כדעת ר' שמעון בתנחומא). מסקנה זו תמוהה מאוד, שכן אף אם נקבל את הגרסה הזו כנכונה, הרי כותב רס"ג מיד: "אלא שמסורת הנביאים קבלה שיבואו עלינו צרות ומצוקות שעל ידם נבחר ונוכה לישועה והוא מאמר קדמונינו: 'אם ישראל עושין תשובה נגאלין, ואם לאו הקבי"ה מעמיד להן מלך שגזירותיו קשות מהמן והן עושין תשובה ונגאלין'" (בתרגום הרב קאפח). כיצד אפוא אפשר לומר, שדעתו היא שייגאלו ישראל אף ללא תשובה?

בירור הגרסה הנכונה

ולעיקר העניין, נראה מתוך העיון וההשוואה בין המקורות שנוסחת אבן תיבון נכונה יותר בנקודה זו. ראשית, נציג את ההבדלים שבין הגרסאות ומקורם בערבית (רס"ג כתב ספרו בערבית בכתב עברי):

קאפח	אבן תיבון
אפשרי שתהיה הישועה ואנחנו יגויז אן תכון אלישועה ונחן	עברית: לא אפשרי שתהיה הישועה ואנחנו ערבית: לם נגיז אן תכון אלישועה ונחן
חוטאים עלי כ'טאיאנא...	עברית: חוטאים שהרי לא הגלנו ערבית: עלי כ'טאיאנא פיכון טרדנא
ויהיה זה ...פיכון ד'לך	עברית: אלא מפני חטאינו... ויהיה זה ערבית: למוציע כ'טאיאנא... פיכון ד'לך
בהופעת הגואל באלבעתי	עברית: בשוא ערבית: באלעבתי

בסך הכל שלושה הבדלים:

1. לא אפשרי – אפשרי.
2. שהרי לא הגלנו אלא מפני חטאינו – מושמט במהדורת קאפח.
3. בשוא – בהופעת הגואל.

17. למשל, הרב פילבר, "איילת השחר", עמ' 121. ותמוה עליו יותר, שהרי לא ציטט כלל את המשפט המתחיל במלים "אבל מסורת הנביאים", וכבר העיר עליו הרב י' שביב, "הגאולה והתשובה", שמעתין 23, עמ' 65, הערה 1. והערה דומה העיר שם על הבנה כזו ב"חזון המקרא" לרב יעקובסון (חלק ב, עמ' 110), ונכון העיר. למסתמכים על הרב קאפח יש להוסיף את הרב עמית קולא, "גאולה ותשובה", תחומין ז, עמ' 474, הערה 31, וכן הרב נחום אליעזר רבינוביץ, בספרו "יד פשוטה" על הרמב"ם, הלכות תשובה, פרק ז, הלכה ה. האדמו"ר מסאטמר, ב"יואל משה", מאמר א, עמ' ק, מסביר ברס"ג שיש שתי אפשרויות: תשובה ע"י מלך כהמן או תשובה של "יברותי מכם הפושעים", והשאר ישובו ע"י אליהו. תמהני היכן מצא דבר זה ברס"ג.

מהשוואה זו תיתכן מסקנה שהמעתיק שכתב את הנוסחה שהייתה לפני הרב קאפח טעה ב"טעות הדומות" – כלומר בהגיעו למלה "כיטאיאנא" הראשונה (חוטאים) דילג אל המלה "כיטאיאנא" השנייה (חטאינו), והשמיט את משפט המפתח – את הסיבה מדוע לא תיתכן גאולה ללא תשובה. בעקבות טעות זו התקשה בהמשך "וכיון שארץ הזמן ולא שבנו יחזירנו בלי תשובה, ויהיה זה בשוא" – מה יהיה בשוא, ומדוע? על כן שינה את "אלבעתי" ל"אלעבתי" (נא לשים לב לשינוי הדק – שינוי במקומה של אות אחת). מעתיק מאוחר יותר, או אותו מעתיק, שינה אח"כ, בעקבות ההקשר, את "לם גיאז" ל"יגיוז".

כמה סיבות מכריעות לומר כך:

1. תיתכן החסרת משפט בעקבות טעות, אך לא תיתכן הוספת משפט בעקבות טעות. כלומר: קשה להניח שהנוסח המקורי הוא כקאפח ומעתיק מאוחר הוסיף משפט.
2. לא הגיוני שרסי"ג יחזור בו מרעיון כל כך מרכזי.
3. אם רצה לחזור בו, מדוע לא ניסח משפט אחר, אלא מחק אות פה ושם, והחליף סדר, ובעיקר כשהמשפט שהתקבל אינו ברור כל צורכו (היה צריך לכתוב: "שתהיה הישועה אפילו חוטאים").
4. אם רצה לחזור בו, היה חייב להסביר במהדורה השנייה מדוע גאולה ללא תשובה "אין זה בשוא".
5. לשם מה כתב ש"אפשרי שתהיה הישועה ואנחנו חוטאים", אם מיד אח"כ הוא מוסיף (ע"פ מהדורת קאפח): "אלא שמסורת הנביאים קבלה שיבואו עלינו צרות ומצוקות שעל ידם נבחר לשוב ונזכה לישועה, והוא מאמר קדמונינו: אם ישראל עושין תשובה נגאלין, ואם לאו – הקב"ה מעמיד להן מלך שקשין גזירותיו מהמן והן עושין תשובה ונגאלין". אם הגאולה תהיה רק ע"י תשובה (אפילו כפויה), מהי חשיבותה של קביעה תיאורטית של גאולה ללא תשובה?
6. מדבריו עולה שהגרסה בסנהדרין היא כבבבלי, ואם כן מהו המקור לדבריו ש"אפשרי שתהיה הישועה ואנחנו חוטאים"?

סיכום

לעניות דעתי, דבר מוכח הוא שדעתו של רסי"ג בעניין תלות הגאולה בתשובה היא שהגאולה תלויה בתשובה, אלא שהתשובה יכולה להיות אפילו כפויה. הנוסח שביסוד מהדורת אבן-תיבון הוא הנוסח המקורי, בנקודה זו, ואילו הנוסח שביסוד מהדורת קאפח לוקה בטעות הדומות. טענתו של הרב קאפח שהשינוי בין הגרסאות נובע משתי מהדורות של הספר "אמונות ודעות"¹⁸ אינה נכונה. נזכה לתשובה שלמה של ישראל, ומתוכה לגאולה שלמה במהרה.

18. הרב קאפח עצמו כותב על כתב היד שבו השתמש (עמ' 10 – 9): "ילקוי הוא רבות בחסרונות שנגרמו ע"י דילוגים בין תיבות דומות".

נספח

תשובת הרב קאפח על הטענות שלעיל

בי"ה

"עיינתי בכל הערותיך, והם דברים הראויים להיאמר. ברם, דעתי היא שהשינויים תלויים ברס"ג עצמו, והם מעשה ידיו, ואין זה חזון בלתי נפרץ אצל מחברים כאשר חוזרים בהם כדי להקל את מלאכת ההגהה אינם מקפידים על אי רהיטות, ראה גם דוגמה אצל הרמב"ם: שביעית משמטת בשטר ושלא בשטר⁹¹ וכאלה רבות. צדקת כי "בעת" הכוונה לתחיה, אך כיון שאצל רס"ג ביאת המשיח ותחיית המתים ויום הדין הגדול שלובים זה בזה העדפתי לתרגם כפי שתרגמתי, כדי שלא להרבות בהסברים. קשה לי להיכנס לפרטי שאלותיך בשל לחץ הזמן הרובץ והדוחק, ואתך הסליחה".

בכ"ר
יוסף קאפח

19. ההדגשה במקור.

עוד אבנך ונבנית
מכללת "מורשת יעקב"